ڊاڪٽر عائشه سريوال

رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻين جو اڀياس

A Study of Rasheed Bhatti's stories

Abstract

Rasheed Bhatti was a critic, columnist, humorist and story writer. He has had been known as progressive writer. He was also an editor of "Al-minnar" newspaper and "Prih Phutti" magazine and sub editor of "Naee,an Sindh" Karachi. He was much interested in journalism also.

Rasheed Bhatti one of the pioneers of "Sindhi Adabi Sangat" a literary organization, spread in whole Sindh.

In 1972, he participated in Language movement known as "Sindhi boli Qoumi boly", his role in that moment was un-forgettable. He had been the secretary general of "Sindhi Adabi Sangat".

He, also was known as a best story writer. His first story "Chori" was published in weekly "Roshni" Sukkur, which caused his popularity.

By reading his stories, it comes in our knowledge, that he started writing on such topics and characters, which were strictly prohibited. He wrote bravely through his life.

If we analyses his stories, and pay a critic glimpse upon his pen work, it appears clear, that Rasheed Bhatti was one of the story writers, who started writing something new and much connected to society.

In this article, a brief review is presented, which helps to understand his stories.

Keywords: Rasheed Bhatti, Stories, Sindhi Literature, Characters, Sindhi Adabi Sangat, fiction.

رشيد ڀٽي سنڌي ادب جو اهم نقاد، مترجم، ڪالم نگار، ڊرامه نويس ۽ ڪهاڻيڪار آهي. رشيد ڀٽيءَ جو تعلق ترقي پسند اديبن جي لڏي سان رهيو. هن

پنهنجي محنت ۽ قابليت سان ٻولي، ادب ۽ صحافت ۾ پاڻ ملهايو آهي. هو 'المنار' اخبار ۽ 'پرهه ڦٽي' مئگزين جو ايڊيٽر ۽ نئين سنڌ ڪراچيءَ جو سب ايڊيٽر پڻ رهيو. رشيد ڀٽي سنڌي ادبي سنگت جي باني ڪارن مان هو. پاڻ تنوير عباسيءَ کان پوءِ يارهن سالن تائين سنگت سنڌ جو سيڪريٽري جنرل به رهيو آهي. رشيد ڀٽي نه صرف ادبي پر سياسي حوالي سان پڻ ڪافي سرگرم رهيو آهي. ڪيترين ئي پارٽين ۾ شموليت ڪيائين. جن ۾ عوامي ليگ، نيشنل عوامي ليگ، سنڌ هاري ڪميٽي وغيره شامل آهن. سنڌ هاري ڪاميٽي ۾ حيدر بخش جتوئيءَ سان گڏ ڪم ڪندو رهيو. هن 1987ع ۾ سنڌ انٽليڪچوئل فورم جو بنياد وڌو. جنهن جو خاص مقصد سنڌ جي نوجوانن ۾ انقلاب جو شعور پيدا ڪرڻ هو. 1972ع ۾ سنڌي ٻولي قومي ٻولي تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتائين. افسانه نويس طور به شهرت جو مالڪ رهيو. بنيادي طور هو ترقي پسند ۽ روشن خيال ليکڪ هو. سماج جي هر اوچ نيچ تي سندس گهري نظر هئي. هن زماني جو ڏاڍايون سٺيون هيون. جنهن جو اولڙو سندس تحريرن ۾ به ملي ٿو. سندس پهرين ڪهاڻي 'چوري' هئي، جيڪا 1951ع جي هفتيوار 'روشني' سکر ۾ ڇپي هئي. هن پنهنجي ادب ۽ ادبي نظرين سبب زندگيءَ جو ڪافي عرصو جيل ۾ گذاريو.

تنوير عباسيءَ موجب:

> "رشيد ڀٽي نه رڳو ايماندار ۽ بي ڊپو ليکڪ آهي، پر اڻ موٽ، بهادر، خلوص ۽ قرباني جي جذبن سان ڀرپور قومي ڪارڪن پڻ آهي. سنڌي ادبي سنگت جي ٻئي دور جي تنظيم جيڪا 1956ع ۾ ٿي، هن جو اهم حصو آهي. ون يونٽ خلاف تحريڪ هجي، سنڌي ٻولي جي بچاءَ جي هلچل هجي، رشيد سدائين پهرين قطار ۾ رهيو آهي. پنهنجي قلم توڙي عمل سان سنڌ ۽ ان جي مظلوم طبقن جي بهبود لاءِ وڙهيو آهي. ان ڏوهه جي سزا طور ڪيئي ڀيرا جيل جون صعوبتون به سَٺيون اٿائين."(1)

هن پنهنجي زندگيءَ جي مشاهدن توڙي معوروضي تجربن، سماجي اٿل پٿل ۽ خاص طور سنڌ جي سماجي حالتن جو گهرو مشاهدو ڪري، ان کي پنهنجي تحريرن جو بنياد بڻايو آهي. رشيد ڀٽي اهو ليکڪ هو جنهن انتهائي سنجيده، تلخ ۽ ڳنڀير معاملا به طنز مزاح جي انداز ۾ پيش ڪري، انهن جي گهرائي ۽ دائرو وڌائي ڇڏيو آهي. رشيد جا ڪيترا ئي افسانا سنجيده پڻ آهن، ڇو ته هر افسانو پنهنجو موضوع ۽ انداز ڪٺي ظاهر ٿيندو آهي، ان ڪري جن موضوعن ۾ مزاح جي گنجائش آهي، اتي هو کل يوڳ ۾ ڳالهه چئي ٿو. پر جتي به هو سمجهي ٿو ته مزاح سان ڳالهه جو اثر گهٽجڻ جو

انديشو آهي تہ هو سنجيدگيءَ وسيلي اظهار ڪري ٿو. هو افساني ۾ موضوع مطابق تاثر پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

پاڻ هڪ هنڌ لکي ٿو:

> ”مون فڪشن ۾ شروعات طنز ۽ مزاح سان ڪئي آهي. ان طرز ۾ ڪڙي ۾ ڪڙي ۽ سخت ۾ سخت ڳالهہ بہ آسانيءَ ۽ اشاري ۾، بنا ڪنهن جوکم جي، دلچسپ انداز سان پيش ڪري سگهجي ٿي. اصل نانگ بہ مَري ۽ لٺ بہ بچي ! ماڻهو ڳالهہ جي ڳالهہ بہ ڪري وڃي ۽ ائين بہ چئي تہ چغلي ڪم چورن جو ! ان ڪري ئي مون سماجي، اقتصادي ۽ مذهبي معاملن ۽ واقعن کي مزاحيہ ۽ طنزيہ مضمونن ۽ افسانن ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ سياسي ۽ سماجي مسئلن کي پيش ڪرڻ لاءِ ان صنف کي ڪالم نويس طور واپرايو اٿم. منهنجا اوائلي دور جا افسانا ۽ ’صبح سنڌ‘، ’هلال پاڪستان‘ ۽ ’برسات‘ جا ڪالم ان جو ثبوت آهن. پر هڪ فنڪار يا ڪلاڪار کي ڪي ڪردار ۽ واقعا اهڙا بہ ڏسي ۽ مشاهدي هيٺ آڻي ٿو جن کي طنزيہ يا مزاحيہ رنگ ۾ پيش نٿو ڪري سگهي. ائين ڪرڻ سان جامع تاثر ۽ موضوع نہ رڳو پنهنجي ڇاپ پڙهندڙ جي ذهن تي ٿا ڇڏين، پر اهميت بہ وڃائي ٿا ويهن. انهن ڪردارن ۽ واقعن کي سنجيدگيءَ سان ئي موثر نموني پيش ڪري سگهجي ٿو. ان ضرورت هيٺ مون سنجيده افسانا بہ لکيا. (2)

رشيد ڀٽي کي ڪهاڻيڪار جي حيثيت سان پَرکجي تہ هو سماج جي چندڇاڻ ڪرڻ وارن ڪهاڻيڪارن مان هڪ هو. ورهاڱي کان پوءِ جن ڪهاڻيڪارن پاڻ ملهايو ۽ مڃرايو آهي، رشيد ڀٽي انهن جي صف ۾ بيٺل بهترين ڪهاڻيڪار نظر ايندو. هي بيباڪ ۽ بي خوف ليکڪ آهي. جمال ابڙي کان پوءِ اپريل اديبن جي سٽ ۾ رشيد ڀٽي بہ پنهنجي سڃاڻپ ٺاهي. جنهن وقت شيخ حفيظ، اياز قادري ۽ رباني آگرو پنهنجي لکڻين ۾ سماج جي دردن ۽ پيڙائن کي چٽيو پئي، ان ئي دور ۾ رشيد ڀٽي بہ ساڳين موضوعن تي انتهائي بيباڪيءَ سان لکي رهيو هو.

خالد سنڌيءَ جي لکڻ موجب:

> ”رشيد فن جي دنيا ۾ هڪ پريڪٽيڪل انسان آهي، جنهن فقط ڪهاڻين جي ذريعي ئي پنهنجي شعور ۽ جذبن جو اظهار نہ ڪيو آهي بلڪ هو پنهنجن هم وطنن سان ٿيندڙ معاشي ۽ سياسي ناانصافين، ڦرلٽ ۽ ظلمن خلاف فقط پنهنجي اندر جي ڪڙهڻ جو ئي اظهار نٿو

ڪري، بلڪ اڳتي وڌي عملي ميدان ۾ مقابلو ڪري ٿو. پوءِ اها ٻوليءَ واري تحريڪ هجي يا سنڌي ادبي سنگت جو رجعت پسندن سان مقابلو هجي، ون يونٽ خلاف جدوجهد هجي يا ايم آر ڊي جي تحريڪ هجي. هي مانجهي مڙس عملي ميدان ۾ ڪٿي به مفاهمت ڪندي نظر نه ٿو اچي. انهي سلسلي ۾ جيل جون سزائون به ان کي جُهڪائي نه سگهيون.“(3)

رشيد ڀٽيءَ جا شروعاتي افسانا پڙهڻ سان اندازو ٿئي ٿو ته هن لکڻ جي شرعات ئي سماج جي اهڙن موضوعن، مسئلن ۽ ڪردارن وسيلي ڪئي هئي، جيڪي عام طور ممنوع ٿيل هئا ۽ جن کي ڇيڙڻ سان طاقتور طبقن سان ويڙهه ٿيڻي هئي. هن جي اوائلي دور جي بهترين ڪهاڻي مان هڪ ڪهاڻي ’ٻڙ‘ آهي، جنهن ۾ جاگيرداري نظام جي تصوير چٽيل ملي ٿي. هي ڪهاڻي ان دور جي عڪاسي ڪري ٿي جڏهن جاگيردار، سرمائيدار ۽ ڪامورا وڏيڪ طاقتور هئا. ان جي ڀيٽ ۾ مزدور، هاري يا پورهيت طبقو انتهائي ڪمزور هو. هي ڪهاڻي هڪ بي گناهه هاري جي موت جي پيڙا کي بيان ڪري ٿي، جنهن ۾ وڏيرو ڪتيءَ جي نسل بچائڻ جي ڪري غريب هاريءَ جو پٽ مارائي ٿو ڇڏي. جنهن جانور سان وڏيري جي ڪتن جي فوج پڇي نه سگهي. وڏيري جي ماڻهن جون گوليون پڄي نه سگهيون، ان خطرناڪ جانور سان مقابلي لاءِ مينهي نالي هڪ نوڪر کي وڙهڻ لاءِ موڪليو وڃي ٿو. مينهو اڳ ئي انهن ڪمن مان بيزار هو. پر هو ڪري به ڇا پئي سگهيو. جنهن وڏيرڪي نظام مان هن جي ابن ڏاڏن به جان نه ڇڏائي، ته هي ڪيئن انڪار ڪري ها. وڏيري اڳيان انڪار به موت برابر هو. نيٺ هو سوئر سان جهيڙڻ لاءِ ٻوڪ ۾ لهي وڃي ٿو. ۽ سوئر سان وڙهندي وڙهندي مري وڃي ٿو. پر وڏيري جي نسلي ڪتيءَ کي مرڻ کان بچائي ٿو وٺي. ڪهاڻيءَ ۾ وڏيري جي غير انساني سلوڪ ۽ حيواني روين جو عڪس پيش ڪيل آهي. جنهن ۾ هڪ طرف تڙپندڙ انساني جان هئي ۽ ٻي طرف جانور ، وڏيري انساني جان کي مرڻ لاءِ ڇڏي ڏنو ۽ جانور جي جان بچائڻ کي ترجيع ڏني.

’ٻڙ‘ ڪهاڻيءَ ۾ لکيل آهي ته:

”مينهون پاڻ نه جهلي ڪري پيو. واهه ڙي واهه مينهان! مينهل سائين مڙس ماڻهو اٿوَا مڙس جا پٽ به مڙس ئي ٿيندا آهن!‘ چوندو وڏيرو ڪٽ تان هيٺ لٿو. پر مينهون پنهنجي آقا جو اهو تاريخي جملو ٻڌي نه سگهيو. هو ان کان اڳ ئي پنهنجي ماءَ جي حسرتن سوڌو هن دنيا کان دور وڃي چڪو هو. وڏيري کي مينهي جو ڪو به خيال ڪونه هو....

> وڏيري ٻڪي اچي پنهنجي راڻيءَ کي پاڪر ۾ ڪنيو. ’سوئر به ڏاڍو ڦتيو اٿس. ويچاري گگدام معصومڙي!‘ هن، ڪتي رسُولي کي ڏني، ۽ پاڻ ٽانگي تي چڙهندي ڪمدار کي چيائين، ”اڙي ڪمو! سوئر کي ڪاواتي تي ڳوٺ ڪٽائي هل ۽ راڻي ملم ڀَتي لاءِ شهر ڪٽائي وڃ. چاڪ ٿي اچي ته وڏيري خيري واري ڪتي سان بيهاري اچجانس. ڪتو به ٻڻيادو آهي. سئو ٻُڻ پيدا ڪندا. ٻڻيادي ڪتي آهي، گلر به پاڻ جهڙا ڄڻيندي.“ (4)

وڏيري کي پنهنجي ڪتيءَ کي بچائڻ جي ڳڻتي هئي، جيڪا سوئر اڳيان زخمي حالت ۾ پئي هئي. گوليءَ جو حڪم به ان ڪري نٿي ڏنائين ته ڪتي ڪتيءَ کي نه لڳي پوي، جيڪا پلي نسل جي هئي. سو بس مينهي کي زبردستي سوئر جي مقابلي لاءِ موڪليو ويو ۽ هن ويڙهه ۾ سوئر سان گڏ مينهون به ڪيترن خوابن ۽ خواهشن سميت مارجي ٿو وڃي. هي ڪهاڻي پڙهندي وڏيري جي ظالمانه ۽ سفاڪ ڪردار سان نفرت جو جذبو جاڳڻ لڳي ٿو. هي جاگيردارانه نظام خلاف ڀرپور تاثر پيدا ڪندڙ ڪهاڻي آهي.

ڊاڪٽر غفور ميمڻ جي لکت موجب ته:

> ”رشيد ڀٽي هر پرت جو مشاهدو ڪري ٿو. جتي هو غريب ماڻهو جي زندگيءَ جي مسئلن کي موضوع بڻائي ٿو اتي هو وڏيرڪي سماج جي روايتن ۽ وڏيري جي غير انساني ڪردار کي واضع ڪري ٿو جيئن سندس مشهور ڪهاڻي ’بڻ‘ آهي.“(5)

وڏيرڪي سماج جي هڪ ٻي ڪهاڻي ’اوسيئڙو‘ ۾ هڪ وڏيري جي ذاتي زندگيءَ کي چٽيو ويو آهي. وڏيري جي ڪردار کي بلڪل ننگو ڪري سماج آڏو آندو ويو آهي، ته حويلين اندر هو ڪهڙيون راس ليلائون رچايو ويٺا آهن ۽ سندن جنسي حوس ٻي ڊپائيءَ جي ڪهڙي سطح کي ڇُهي ٿي. هڪ طرف ان حوس جي پورائي لاءِ ٽي ٽي شاديون ڪن ٿا، ٻئي طرف سُريتون به رکن ٿا. اهڙي بيمار حوس وڏڻ تي نوڪرن سان به زيادتيون ڪندا آهن. هيءَ ڪهاڻي هم جنس پرستيءَ جهڙي تڪراري موضوع کي ظاهر ڪري ٿي. ٻئي طرف حويليءَ جي لڪل لقائن تان به پردو کنيو ويو آهي. وڏيري جي زال مڙس جي اهڙي فعل کي ڄاڻندي به ان تي ڪاوڙيا ڪروڌ ان ڪري نٿي ڪري، ڇو ته ساڳئي ئي نوڪر سان هوءَ پاڻ به ملندي رهي ٿي. وري نوڪر جي زال وڏيري جي سريت بڻجي وڃي ٿي. اها خبر هوندي، مڙس (نوڪر) به ان تي ڪو اعتراض نه ٿو ڪري. ڇو ته وڏيرو کين پئسي ڏوڪڙ ۾

نوازڻ سميت سندن سڀ ضرورتون پوريون ڪرڻ لڳي ٿو. ٻيو ڪارڻ اهو هيو تہ ساڳئي نوڪر سان نندي سائڻ بہ سيٽ هئي، جنهن سبب سيني جا وات بند هئا. ڪهاڻيءَ ۾ آهي:

”وڏيرڪي ماني، آرام، آسائش ۽ حويليءَ جي عيش هن جي رت ڪي بلڪل برف جهڙو ٿڌو ڪري ڇڏيو هو. ان ڏينهن ڪان پوءِ جنا سوڍي جو وارو ونرائيندي رهي. وڏيرو جيئن پوءِ تيئن جنس ڏي وڌيڪ مرغوب ٿيڻ لڳو. ائين بہ نہ هو جو وڏيري ڪجهہ ڏنو ئي نہ هو. ڳوٺ ۾ بہ سُريتون اڳ ئي هيون ۽ زالون بہ بہ ٿي هيس. پر جَنا ڪي هو سڀ ڪان وڌيڪ پائڻ لڳو هو. پنهنجي نندي وڏيري پانا ڪان بہ وڌيڪ ! پانا هو تازو تازو پرڻيو هيو. مٿس هن جو ڏاڍو راضپو هيو. هو بہ مٿس ڏاڍو مهربان هئي ۽ سندس هر مرضي رکندي هئي. جڏهن حويليءَ ۾ سندس ۽ سوڍي جي تعلقات جي خبر پئي هئي تہ وڏين ٻنهي بيگمن ڪجهہ مُنهن گهنجايو هيو. پر پانا وڏيري اڳيان ناراضگيءَ جو ڪو بہ اظهار نہ ڪيو هيو. پر ٻي رات ڪيس ڳالهين ڳالهين ۾ ٻڌائي ڇڏيو هو تہ ڪيس انهن حرڪتن جو اتي جاري رکڻ تي ڪو بہ اعتراض نہ هيو.“ (6)

ان معاملي کي اڃا بہ واٺکو ڪندي، ڪجهہ تلخ رُخ هن ريت پيش ڪري ٿو:

”ڪوٺي جو در ڀيڪڙيل هو. هوريان، پير پير ۾ وجهي، بنگلي جي ٻاهرين در ڏانهن وڌيو- جڻ هن جنا ۽ وڏيري جي صحبت ۾ خلل وجهڻ نہ پئي چاهيو. بنگلي جو ٻاهريون در ڀيڪڙي جڏهن هو اڳتي وڌيو تہ ڪيس اندران وڏيري ۽ جنا جا گاڏڙ ٽهڪ ٻڌڻ ۾ آيا. پر سوڍو انهن ٽهڪن ٻڌڻ جو عادي ٿي چڪو هيو. سو هن انهن ٽهڪن تي ڪو ڌيان نہ ڏنو پر دل ئي دل ۾ هڪ وڏو ٽهڪ ڏيئي، بغير ترسڻ ۽ پوئتي نهارڻ جي ڳوٺ واري پيچري تي لڳي پيو. سينڌ تي هٿ گهمائي سينڍون هڻندو هو وڏين وکن سان ڳوٺ طرف وڌڻ لڳو. ڇو جو هن ڄاتو پئي تہ اڄ هن جي نندي سائڻ پانا، حويليءَ جو پويون در کوليون، هن جي اوسيئڙي ۾ ويٺي هوندي.“(7)

هن ڪهاڻيءَ ۾ حويليءَ جي زندگيءَ جي ڳجهن رازن تان پردو کڻڻ سان گڏ سماجي اخلاقي قدر جي زوال کي بہ ڇٽيو ويو آهي. وڏيري جي حويلي ڪان وٺي غريب جي جهوپڙيءَ تائين ماڻهپي ۽ قدرن جي دردناڪ موت جو نوحو آهي.

رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻي ’خداداد‘ هندو مسلم فسادن ۽ ننڍي کنڊ جي ورهاڱي تي لکيل آهي. خداداد هڪ ڳوٺاڻو نوجوان ڏيکاريو ويو آهي، جيڪو انسانن جو هڏ ڏوکي ۽ احساس رکندڙ ڪردار آهي. هن کي ناانصافي بلڪل نہ وڻندي هئي. جتي نا انصافي ڏسندو هيو، اتي آواز اٿاريندو هو. نتيجي ۾ اڪثر هنڌن تان ڪيس ڪڍيو ويندو هو يا پاڻ ئي ڇڏي ڏيندو هيو. هندن سان بہ گهاٽي ياري هئس. هندو مسلم فساد ۾ ٻہ ڏوهي جيل ڪاٽي ٿو. ان جي باوجود هندو پائرن جي ملڪ ڇڏڻ ۽ لڏپلاڻ جو ڏک محسوس ڪري ٿو. هن کي ورهاڱي جو صدمو پهتو جنهن جي موٽ ۾ هن کي سڀ چريو سمجهڻ لڳا هئا. ڇو تہ هو سرڪار ڏانهن عجيب خط لکڻ لڳو جنهن ڪري هن کي چريو جاڻائي گدوءَ ۾ داخل ڪرايو ويو هو. جيئن ڪهاڻي ۾ آهي:

> ”خدن چريو ٿي پيو هيو ۽ سرڪار ڏانهن خط لکي گهُر ڪندو هو تہ جڏهن مهاتما گانڌيءَ جي ماڻهن کي هندستان ٿو موڪليو وڃي ۽ قائد اعظم جي ماڻهن کي پاڪستان ٿو اماڻيو وڃي تہ خدا جي ماڻهن کي خدا جي ملڪ ڏانهن موڪليو وڃي. مٿان ڪاغذ اتي جي اختيارن ڏانهن آيا، جن خدن کي ڊاڪٽر ڏانهن موڪليو ۽ آخر سيني گڏجي فيصلو ڪيو تہ خدن لاءِ بهترين جاءِ رڳو گدو بندر ئي هئي ! ڪيس سندس گهر مطابق اوڏانهن اماڻيو ويو.“ (8)

رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻي ’ديس ستو دل وارا جاڳيا‘ جنگ جي خوفناڪ پس منظر ۾ لکيل آهي. ننڍي کنڊ جي ورهاڱي بعد جڏهن هندستان ۽ پاڪستان الڳ الڳ شناختن سان آزاد ٿيا، تہ انهن وچ ۾ هڪ نفسياتي جنگ تہ شروع ٿي، پر عملي طور بہ جنگيون لڳنديون رهيون. ان جنگ ۾ هڪ ٻئي جون عورتون کڻڻ، هڪ ٻئي جا ماڻهو مارڻ تہ جنگ جي عام ڪهاڻي هوندي آهي، پر هن ڪهاڻيءَ ۾ همدرديءَ جا جذبا بہ ڏيکاريل آهن. دلي محبت جاڳائيندڙ ڪردارن وسيلي هڪ ٻئي کي معاف ڪندي بہ ڏيکاريو ويو آهي. ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ڪردار مانجهي نالي سان آهي، جنهن جي ڪنوار جنگ ۾ ماري وڃي ٿي. مانجهيءَ جا دوست هڪ هندو عورت کي کڻي اچن ٿا ۽ ڪنوار جو بدلو وٺڻ لاءِ ان کي مانجهيءَ جي حوالي ڪن ٿا. پهرين مانجهيءَ جي دل ۾ بہ بدلي خاطر ساڻس نڪاح جو خيال اچي ٿو پر پوءِ هڪدم منجهس انسانيت جو جذبو جاڳي ٿو. هو ان کي پنهنجي ڀيڻ چئي، عزت سان چادر اوڍائي ٿو. ائين ئي دشمني محبت ۽ انسانيت تي ختم ٿئي ٿي. هن ڪهاڻيءَ ۾ سنڌين جي روايت ۽ قدرن جي بہ عڪاسي ٿيل آهي. گڏوگڏ سماجي حقيقت نگارن وانگر جنگ کان نفرت جو احساس بہ ڏياريل آهي.

ڊاڪٽر نواب ڪاڪا جي لکت موجب :

”رشيد ڀٽي روشن ضمير ۽ آدرشي ليکڪ آهي، ڪهاڻي ۾ نہ هو صرف انسانن جي وجود ۾ پريل بدبودار پوڻ کي ظاهر ڪري ٿو بلڪ باضمير، غيرت مند تازي تواني انساني هڪجهڙي ڳاڙهي رت کي بہ ظاهر ڪري ٿو. مانجهي وٽ جڏهن پلئہ ڪرڻ لاءِ دشمن جي ذات واري ڪنواري عورت پيش ڪئي وئي تہ هن بدلي واري باهہ ۽ وحشي پڻي تي ضابطو آندو. هن انسانيت جي لڄ رکندي، مظلوم عورت کي پنهنجي پيڻ بڻايو. ڪهاڻيڪار دل وارن جي سچاڳي واري پيغام کي ٻنهي طرف پهچائڻ ۾ ڪامياب ويو آهي.“(9)

رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻي ’جيئي سنڌ‘ هڪ متضاد ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هڪ طرف ملائيت آهي تہ ٻئي طرف ترقي پسند قوتون آهن. هيءَ ڪهاڻي مذهب ۽ قومي تضاد جي وچ ۾ ڊوڙي ٿي. جهيڙو حق موجود، ۽ صدا موجود جي سلام تان ٿئي ٿو. يا ’جيئي سنڌ‘ چوڻ تان. ملن جو خيال هو تہ ترقي پسند اسلام جي شڪل ئي بگاڙي رهيا آهن ۽ ترقي پسندن جو موقف هو تہ هو سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ثقافت کي بچائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. سندن مقصد اسلامي احڪامن جي خلاف ورزي نہ، پر اسلام غلط تشريح ڪندڙن کي روايتن بابت سمجهائڻ آهي. هي ڪهاڻي ان ڇتا پيٽيءَ جو خوبصورت بيان پيش ٿي ڪري.

”هنن ترقي پسندن تصوف جي آڙ ۾ اسلام جو حليو ئي بگاڙي ڇڏيو آهي. نالو تصوف جو ڳالهيون ڪفر جون! هاڻي تہ وري هنن صوفين کان وڌيڪ هڪ ٻيو اسلام ايجاد ڪيو آهي.“ ايترو چئي، هن اخبار کڻي کولي مون آڏو ڪئي ۽ هڪ خبر طرف اشارو ڪيو. ترقي پسند اديبن جي مخالفت ۾ اڳري مشهور پير جي اخبار ڪنهن نامعلوم اديب جي نالي ۾ پريس بيان شايع ڪيو هو جنهن ۾ ترقي پسندن تي چوهہ ڇنڊيا هئا تہ هنن شرعي ۽ اسلامي نموني جو سلام ڇڏي، نئون سلام ’جيئي سنڌ، سدا جيئي‘ جو شروع ڪيو هو. ترقي پسندن ۽ ملحدن جي ان حرڪت ڪري، اسلام پسند حلقن ۾ سخت تشويش ۽ غصو پيدا ٿيو آهي.(10)

اها صورتحال ۽ ٽڪراءُ سنڌي سماج اندر اڄ بہ موجود آهي. اڄ بہ مذهبي تنگ نظرن ۽ ترقي پسندن وچ ۾ علمي ڪشمڪش مختلف شڪلين ۾ موجود آهي. رشيد

پٽي جي ڪهاڻي ’واٽيا ڙي واٽيا‘ هڪ بهترين ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ورهاڱي کان اڳ واڻين جو سنڌ ۾ رهڻ وياج وٺڻ يا اوڌر ڏيڻ تہ عام هو پر انهن ۾ عزت ۽ مان ڏيڻ جو جذبو بہ شامل هو. انهن جي اندر ۾ محبت ۽ احساس بہ هو. انهن جڏهن سنڌ ڇڏي تہ وچڙ مهل قرض ۽ وياج بہ معاف ڪندا ويا هئا. پر انهن جو غلط فائدو اتان ايندڙ مهاجر مسلمانن ڪنيو هو. هي سکر ۾ رهندڙ ڪردار مائي پانا جي ڪهاڻي آهي. ان ڪهاڻيءَ لاءِ تنوير عباسي چوي ٿو :

”’واٽيا ڙي واٽيا‘ هڪ دردناڪ حقيقت آهي. رشيد پٽي جا افسانا ۽ ڪردار هوائي نہ پر جيئرا جاڳندا هوندا آهن. مان ان حقيقت جو اکين ڏٺو شاهد آهيان. هن جا افسانا ان ڪري بہ اهم آهن، جو انهن ۾ اسان جي دور جي سنڌ جي ڪردارن، انهن جي نفسيات ۽ مختلف طبقن جي لاڙن ۽ سياسي ۽ سماجي ماحول جي چٽسالي ڪيل آهي. مائي پانا بہ هڪ اهڙو ڪردا ر آهي، جيڪا هڪ پرمار مان نجات تہ حاصل ڪري ٿي، پر ٻئي ۽ ان کان بدتر پرمار جي ظلم جو شڪار ٿي، پنهنجو ذهني توازن وڃائي ٿي ويهي. ورهاڱو ان جي سورن ۾ گهٽتائي آڻڻ بجاءِ انهن ۾ اضافو ٿو ڪري.“(11)

مائي پانا ورهاڱي کان اڳ خوشحال زندگي گذاري رهي هئي. جڏهن تہ ڪنهن واڻئي جي قرضي بہ هئي. پوءِ بہ ان واڻئي سندس زندگي زهر نہ ڪئي هئي. قرضي بہ بيواهہ ٿيڻ کان پوءِ سندس مڙس جي ڪنهن مائٽ جي چالاڪي سان ٿي هئي، جنهن هن کان ڪوڙا آڱوٺن جا نشان ورتي، جاءِ گروي رکرائي هئي ۽ پئسا کٽي ويو هليو هو. ورهاڱي کان اڳ وياج ڏيندي هئي، پر وڃڻ مهل ڪاڪي وياج بہ معاف ڪندي چيو تہ:

”ماتا! هان وٺ پنهنجي ملڪيت جي خلاصي!“ هن دستاويز مائي پانا کي ڏيندي چيو ”مون پنهنجو حق توکي بخشيو ۽ جي توسان ڪا گهٽ وڌائي ٿي وئي هجيم تہ بخشي ڇڏجانءِ!“(12)

واڻيو تہ گهر ڏيئي ويو، پر ڪنهن پاڪستان جي مسلم نواب مائي پانا جو گهر دوکي سان قبضي ۾ ڪري، ان کي بي گهر ڪري چريو ڪري ڇڏيو هو. نتيجي ۾ هوءَ رستن جي رولاڪ ٿي وئي. ورهاڱي ان جي سکن جو بہ ورهاڱو ڪري ڇڏيو هو. مائي پانا پنهنجي مسلمان ڀاءُ کي منٿون ڪندي رهي، پر ان نہ ٻڌي.

”ڪراڙو جند ڇڏي ويو باقي تون ڪلمي گو مسلمين ڀاءُ وٺي چو ناحق تي چڙهيو آهين! ڪجهہ تہ ترس ڪاءُ. مُور ۽ وياج جا سڀ پئسا وٺ،

پر خدا جي واسطي مون کي بي گهر نہ ڪرا“ هن ڪيس آخر ۾ ايلاز ڪيا هئا. ”مون جاءِ پنجن هزارن ۾ ورتي آهي پوڙهي! متو ڦريو ائيي چا؟“ نواب نوابي اسٽائيل ۾ ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪندي چيو هوس.“ (13)

رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻي ’ڀرم‘ ۾ وڏيرن جي حويلين جو عڪس چٽيل آهي. هن ۾ ڏيکاريل آهي تہ ڪنهن غير مرد لاءِ ڪوٺن جون ديوارون ٽپي حويلين ۾ داخل ٿيڻ ۽ انهن جي عزتن سان تعلق رکڻ تہ جائز لڳي ٿو پر ڪنهن ٻاهرئين ۽ ڏاريئي ماڻهو سان رشتو ڪرڻ سندس غيرت جي خلاف ٿيو پوي. هي ڪهاڻي موضوعاتي حوالي سان جاگيردارانہ نظام تي تنقيد آهي.

ڊاڪٽر غفور ميمڻ موجب:

> ”هن ڪهاڻيءَ ۾ وڏيري جي حويلي جي راز کي وائکو ڪيو ويو آهي. تہ بظاهر تہ هي ماڻهو شرافت, اخلاق, عزت ۽ روايتن جا پاسدار هوندا آهن, پر ڪوڙي ڀرم خاطر هو عزت يا غيرت کي داءُ تي لڳائي ڇڏيندا آهن. هن ڪهاڻي ۾ حويلي جي ڇوڪري جي جنسي ڇڙواڳي جو تہ ڀرم رکيو وڃي ٿو. پر ڪيس پنهنجي پسند جي شادي ڪرڻ جي آزادي نٿي ملي, ڇو تہ سندس پسند سندس طبقي ۾ ناهي.(14)

رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻي ’وطن دوستي‘ ۾ سنڌي آفيسرن ۽ ڪامورن کي وڪڻجندي ڏيکاريو ويو آهي. حڪومت جيترو نوازي ٿي, اوترو هو دولت خاطر سنڌ دشمن ٿي بيهن ٿا. هيءَ ڪهاڻي اهڙن ڪردارن تان پردو کڻي ٿي, تہ ڪي ماڻهو پنهنجي وطن سان ڪيتري سچائي رکن ٿا.

تنوير عباسي موجب:

> ”وطن دوستيءَ جو مرڪزي ڪردار اسان جي نوڪر شاهي طبقي جو نمائنده ڪردار آهي. رشيد ۽ اسان جي ٻين سيني دوستن جو ويجهو واسطو رهيو آهي.“ (15)

رشيد ڀٽيءَ جي تحريرن ۾ مزاح ۽ سنجيدگي جي گڏيل تصوير ملي ٿي. جنهن انداز ان جي ڪهاڻي جي لفظن ۾ انوکا رنگ ڀريا آهن. لڙڪ ۽ مرڪ گڏجي سندس تحرير جي سونهن بڻجي بيٺا آهن.هو تڏي طبيعت جو مالڪ هو. جنهن پنهنجي لکڻين ۾ جذبات جي بجاءِ نرم احساس رکيا آهن. جنهن فن پڙهندڙ جي دلين کي

ڇهي ورتو آهي. ان جي فڪر ۾ سماج جي ڪڙي ۾ ڪڙي حقيقت شامل آهي. ان جي فن ۾ طنز نہ پر پيار شامل آهي.هو نانگ تہ مارڻ ٿو چاهي پر گڏ لٺ بچائڻ جي بہ ڪوشش ڪري ٿو.

جمال ابڙي جي لکت موجب:

”رشيد ڀٽي هڪ اهڙو اديب آهي، سندس مانيٽي طبيعت جي تحت مئي متي مهراڻ جون ڇوليون لڙ ۽ لهرون آهن. سندس طنز ۾ پيار ۽ سندس لڙڪ ۾ مرڪ آهن. هن اکرن ۾ جان پري آهي، جن ۾ ساهہ آهي، جن ۾ رنگ آهي منجهن سندس احساس ۽ ڪومل دل جو نچوڙ آهي.“ (16)

سندس ڪهاڻي ’پيلو گهوڙو‘ بہ بہ هڪ اهڙي ڪردار جي عڪاسي ڪري ٿو جيڪو دنيا جي مسئلن کي منهن نہ ٿو ڏئي سگهي ۽ فرار جو رستو اختيار ڪري ٿو. هن ڪهاڻيءَ جو ڪردار پنهنجي ٻارن جي خواهشن کي پورو نہ ٿو ڪري سگهي. ان ڪري هو ڀڄي وڃي ٿو. حالتن کان فرار جو خاص طريقو هو تبليغ کي بڻائي ٿو ۽ تبليغي ملن سان گڏجي، ڏورانهن علائقن ڏانهن تبليغ بهاني نڪري وڃي ٿو. اهڙيءَ ريت ماڻهن کي مذهبي درس سيکاريندڙ شخص پنهنجي ڪٽنب کان لاتعلقي اختيار ٿو ڪري، جنهن سان ڪردار جي ٻٽي شخصيت ظاهر ٿئي ٿي. رشيد جي ڪهاڻي ’تاريخ جو آواز‘ بہ هڪ بهترين ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ماضيءَ کان وٺي حال تائين جي زبردست عڪاسي ٿيل آهي. تاريخي ڪردارن جي پيڙائن جو هيءَ ڪهاڻي ڀرپور آواز آهي. هي سڄو افسانو تاريخي ڪردارن ۽ ماڳن جو داستان بيان ٿي ڪري. ان ريت رشيد ڀٽيءَ جي ڪهاڻين ۾ سماج، ان جا مختلف پرت، پهلو ۽ ڪردار ملن ٿا. هن وٽ سماج جا اجتماعي توڙي فردن جا ڏک سور چٽيل آهن. جابجا سماج جا مسئلا ڪر کنيو بيٺا آهن.

ڊاڪٽر غفور ميمڻ لکي ٿو تہ:

”انهي مان ثابت ٿيو تہ رشيد ڀٽي عام ماڻهو جي هر مسئلي کي اهميت ڏئي ٿو. چاهي اهو معاشي، نفسياتي يا سماجي هجي.“(17)

سندس بهترين ڪهاڻين ۾ ميرل، هڪ رپئي جو نوٽ، ڍوَ بنا ڍوليا، هر تمنا زندگي کان انتقام، سڙيل نوڙي وغيره شامل آهن. سندس ڪهاڻي ڪتابن ۾ گهڙي گهڙي هڪ گهاءُ، ديس ستا دل وارا جاڳيا، مزاحيہ ڪهاڻيون ۾ ناري جي رات، ناٽڪ عاشق زهر پياڪ، مزاحيہ ڪالم، اوپاريون لهواريون (مزاحيہ تقريرين جو ڪتاب)،

سوشلزم تي ڪتاب، سچ جو فلسفو، رياست ۽ آزادي، ڪميونسٽ پڌرنامي سان گڏ پاڪستان جا پراڻا شهر، جڏهن جهوڪ جهريو وغيره لکيا اٿس، ان کان علاوه دنيا جا عظيم افسانہ، ناول، چتر لکڻي، قومي شاعريءَ جو ڪتاب آڏي ڊال ۾ ڊار، انگلينڊ جا ادائي سال، تضادن جو فلسفو ويٽنامي ناول ’ويرين جي وسندي‘ جو ترجمو پڻ ڪيو اٿس.

نتيجو:

رشيد ڀٽي بنيادي طور هو ترقي پسند ۽ روشن خيال ليکڪ هو. سماج جي هر اوچ نيچ تي سندس گهري نظر هئي. هن زماني جو سختيون بہ سَٺيون هيون، جنهن جو اولڙو سندس تحريرن ۾ بہ ملي ٿو. سندس اڪثر ڪهاڻين ۾ سنجيده هئڻ سان گڏ مزاحيہ عنصر بہ شامل آهي. سندس ڪهاڻين ۾ سماجي ۽ تاريخي شعور سان گڏ فني ۽ فڪري پختگي بہ ملي ٿي. هن جي ڪهاڻين ۾ موضوع جي حوالي سان ڪردارن جي نمائندگي بہ بهترين نموني ڪيل آهي. سندس ڪهاڻين جا موضوع تلخ حقيقتن تي ٻڌل آهن. هر ڪهاڻي موضوع ۽ مواد جي لحاظ کان معياري ڪهاڻي آهي. هو هڪ سماجي ليکڪ هئڻ جي ناتي سماج جي هر مسئلي جي عڪاسي سهڻيءَ ريت ڪري ٿو. جيڪو پڙهندڙ جي دل ڪافي اثرائتو ثابت ٿئي ٿو. سندس ڪافي ڪهاڻيون مقبوليت ماڻي چڪيون آهن، جنهن ۾ جيئي سنڌ، ٻڙ، ديس ستو دل وارا جاڳيا قابل ذڪر آهن.

حوالا

1. ڀٽي رشيد، (تنويرعباسي)ديس ستو دل وارا جاڳيا، سنڌي اڪيڊمي حيدرآباد، 1985ع، ص 11،12
2. ايضا ، ص 7
3. ڀٽي رشيد، (خالد سنڌي) ديس ستو دل وارا جاڳيا، سنڌي اڪيڊمي حيدرآباد، 1985ع، ص 6
4. ڀٽي رشيد، گهڙي گهڙي هڪ گهاءُ، پاڪستان رائٽرز گلڊ،سکر، 1963، ص 30
5. ميمڻ ڊاڪٽرغفور، سنڌي ادب جو فڪري پسمنظر، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي،2002ع ص، 393
6. ايضا، ص 52

7. ايضا ، ص 55
8. ايضا ،ص 81
9. ڪاڪا ڊاڪٽر نواب،رشيد ڀٽي جو افسانو (مضمون)، ڪلاچي شمارو 2، شاهه لطيف چيئر ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي، 2022ص، 158
10. ڀٽي رشيد، ديس ستو دل وارا جاڳيا، اڪيڊمي،1985 ع،ص 33
11. ايضا، ص 16
12. ايضا، ص 50
13. ايضا،ص 53
14. ميمڻ ڊاڪٽرغفور، سنڌي ادب جو فڪري پسمنظر، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، 2002ع،ص، 393
15. ڀٽي رشيد، (تنويرعباسي) ديس ستو دل وارا جاڳيا، سنڌي اڪيڊمي حيدرآباد، 1985ع
16. رشيد ڀٽي، (خالد سنڌي) ديس ستو دل وارا جاڳيا، سنڌي اڪيڊمي حيدرآباد، 1985ع ص،30
17. ميمڻ ڊاڪٽرغفور، سنڌي ادب جو فڪري پسمنظر، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، 2002ع ص، 392